

Sociologický výzkum volného času má v Československu dlouholetou tradici, jejíž kořeny sahají do doby před druhou světovou válkou. To ovšem neznamená, že by se zde sociologie volného času rozvíjela po celou dobu kontinuálně a bez výrazných změn v ideovém a tematickém zaměření.

Celkově můžeme rozlišit čtyři etapy ve zkoumání volného času:

1. období meziválečné a těsně poválečné, spjaté především s tradicemi české buržoazní sociologie;

2. období mezi rokem 1948 a 1960, kdy výzkum volného času byl především otázkou filozofických, historických a pedagogických věd;

3. období konstituování vlastní sociologie volného času (1960—1970);

4. současné období, které je charakteristické především syntézou sociologie volného času, sociologie způsobu života a věd o kultuře.

Celkově lze konstatovat, že rozvoj marxistické sociologie volného času situovaný do období šedesátých let znamenal ve srovnání s předválečným a těsně poválečným obdobím rozšíření tematického záběru, prohloubení historismu v přístupu k volnému času, respektování třídního pohledu na tyto otázky a těsnější sepětí výzkumu volného času s potřebami decizní sféry. Podstatným způsobem se rozšířil i metodologický instrumentář výzkumu, především o metody založené na kvantitativní analýze údajů o struktuře využívání volného času.^[1]

I. Etapy rozvoje sociologie volného času v Československu

Jak již bylo konstatováno, počátky sociologického výzkumu volného času sahají zhruba do poloviny třicátých let, kdy zejména v dílech reformistických sociologů a publicistů E. Šterna, J. Koudelky, T. Pistoriuse, A. Hamburgera, M. Bittermanna, avšak i prominentních akademických sociologů I. A. Bláhy, E. Chalupného, O. Machotky, Z. Ullricha byly otázky volného času zkoumány především v širším kontextu rozvoje a stabilizace kapitalistického výrobního systému, ve vazbě na racionalizaci výroby a optimalizaci pracovní doby i v souvislosti s otázkami spotřeby, která byla stále více (v intencích keynesiánské politické ekonomie) chápána jako nezbytný předpoklad dynamického rozvoje monopolistického kapitalismu.

V reformistické interpretaci zkracování pracovní doby a rozvoje volného času, s níž se setkáváme například u Šterna [1934 : 72] či Bláhy [1968 : 359], se zkrácení pracovní doby na 8 hodin v roce 1918 stalo jednou z nejvýraz-

*) Referát byl zařazen do sborníku *Trendy výzkumu volného času v Evropě*, prezentovaného na X. světovém sociologickém kongresu.

(1) Je třeba konstatovat, že za první republiky nebyl v podstatě realizován žádný samostatný výzkum volného času a tyto problémy se objevovaly jen marginálně ve výzkumech vesnice [Galla 1937; 1939; Ullrich a kol. 1938], nebo školní mládeže [Nečasová-Poubová 1929]. Rovněž výzkum rekreace nepřesáhl ve svém úhrnu běžné výkaznictví [Tlapák 1924; Rekreace 1931; Hokeš 1927; 1929; 1930] spíše utilitárně zaměřené. V metodice převládaly postupy zaměřené na osobní pozorování, rozhovory se znalci místní situace, využívání osobních dokumentů a místních statistik.

nějších politických a hospodářských reforem první republiky, která měla „nejvýraznější vliv na celý způsob života širokých vrstev lidových“ [Štern 1934 : 72] a ovlivnila rodinný život, způsoby využívání víkendu, účast na správě menších obcí i strukturu spotřeby.

Rozvoj volného času a spotřeby, podmíněný zkracováním pracovní doby, byl stále více chápán jako předpoklad, podmínka a důsledek rozvinutí hromadné průmyslové výroby, která — má-li se ekonomicky zhodnotit a realizovat — musí vytvořit masovou poptávku a náročnější potřeby v širokých vrstvách obyvatelstva, zejména dělnické třídy a tzv. nižších zaměstnanců.

Nebyly to však jen důvody ekonomické povahy, které vedly tehdejší sociology k hodnocení volného času a spotřeby jako důležitého faktoru dynamizace společnosti. Již pro významného českého finančníka J. Preisse byla „rostoucí kultura... nejlepším protivníkem a korektivem revolučních idejí a hnutí“ [Preiss 1929 : 136—7]; tato základní idea byla systematicky rozvíjena především v dílech představitelů tzv. pražské sociologické školy. Volný čas, spotřeba a bydlení byly podle nich sférami nápodoby, jejímž prostřednictvím probíhá intenzivní přejímání způsobu života vyšších vrstev dělnictvem.

V důsledku toho se prý dělnická třída sociálně diferencuje a přestává být základnou radikálních, především komunisticky orientovaných hnutí. V oblasti volného času tak probíhaly podle názoru uvedených autorů procesy, které vedly ke sblížení sociálních tříd a vrstev na bázi „masové kultury dneška“ [Ullrich 1937] a vytvářely základ sociálního konsensu kapitalismu.

V podmínkách českého sociologického myšlení třicátých let, které bylo jako celek výrazně politicky orientováno, nabývala problematika volného času od počátku primárně ideologického zaměření a tyto úvahy také vesměs plnily v první řadě funkce ideologické. Praktický význam byl poměrně malý, byť některé náměty byly alespoň zčásti realizovány, zejména pokud šlo o nezaměstnanost, vynucené zkrácení a racionalizaci pracovní doby [Bitterman 1936] a v některých závodech [například v Baťových závodech ve Zlíně — dnes Gottwaldov] i o zárodečné formy péče o volný čas pracujících [Erdély 1932].

V padesátých letech, tedy v prvních letech budování socialismu, byl zájem teoretiků o volný čas poněkud zatlačen do pozadí jinými, naléhavějšími úkoly a problémy, a to přesto, že toto revoluční období představuje z hlediska politiky volného času mimořádně významnou etapu. {2}

Zpřístupnění pokrokového odkazu české, slovenské i světové kultury nejširším vrstvám obyvatelstva, podstatná omezení ekonomických bariér v přístupu ke kultuře a rekreaci, vybudování materiálně technické a organizační základny odborářské i dětské rekreace, zájmové umělecké činnosti, demokratizace sportu, zestátnění filmu i dalších prostředků masové komunikace, vybudování a dokončení soustavy školního vzdělání nezbytného pro kvalifikovanou přípravu pracovníků v oblasti volného času i rozvinutí procesu postupné profesionalizace v této oblasti, to je několik příkladů významných zásahů do oblasti vytváření podmínek pro volný čas i vzorů jeho využívání.

Teoreticky byly otázky volného času zkoumány především v souvislosti s problematikou kulturní revoluce a je přirozené, že řada tezí byla formulována v přímém protikladu k převládající ideologii první republiky, na jejímž utváření se do značné míry podíleli i čeští buržoazní sociologové. Na rozdíl od představy, že „civilizace záleží do značné míry v tom, jak lidé dovedou využívat volné chvíle [Bláha 1968 : 358—60], {3} byl v teoretických i publicistických statích položen důraz na kultivační význam práce, pracovní činnosti,

(2) Nejkomplexnější práci o kulturní politice uvedeného období představuje práce M. Hulákové [1971], která se okrajově zabývá i otázkami volného času.

(3) Bláha zde navazuje na Fred F. Howa.

jejíž charakter, obsah i prostý fakt výkonu podmiňují strukturu, obsah i prožitek volného času [Nejedlý 1949 : 579]. Proti představě o integračním vlivu vzorů způsobu života „vyšších společenských vrstev“, zprostředkovaných především hromadnými sdělovacími prostředky, jak to explicitně formuloval zejména Machotka [1937], byla postavena podstatně realističtější teze [Gottwald, Nejedlý] o nezbytnosti integrovat socialistickou společnost na bázi pokrokového dědictví národní i světové kultury i živých tradic lidové (v dobovém pojetí často až folklorně pojaté) kultury, zahrnujících celou řadu vzorů využívání volného času.(4) Oproti lineárně kumulativnímu pojetí rozvoje národní kultury (zahrnujícího i vzory využívání volného času), jež akcentovalo momenty kontinuity, byl položen důraz na jednotu kontinuity a diskontinuity, směřující k rozchodu s tradicemi volného času zafixovanými v životním způsobu buržoazie a maloburžoazie včetně podřízení volného času diktátu trhu. Volný čas byl stále výrazněji chápán jako důležitý předpoklad všestranného rozvoje osobnosti.

Řada problémů je dnes formulována poněkud odlišně, než tomu bylo v uvedených letech, zejména s větším smyslem pro historický čas změny různých společenských jevů, základní principy této koncepce však zůstávají teoreticko-ideologickým základem i současné sociologie volného času.

* * *

Zájem o problematiku volného času se výrazně zintenzívnil v první polovině šedesátých let, kdy se otevřely možnosti podstatného zkrácení pracovní doby. Postupný proces, který vyvrcholil v roce 1968 zavedením pětidenního pracovního týdne a zkrácením pracovní doby na 42,5 hod. týdně, byl od počátku sociologicky komentován a analyzován. V tomto období — též díky monografiím Červinky [1966], Švígové [1967] a především Filipcové [1968] — se sociologie volného času v podstatě zkonstituovala jako svébytná sociologická disciplína.

Empirickou bázi pro výzkum vytvořilo v první řadě celostátní šetření časového fondu realizované Ústředním úřadem státní kontroly a statistiky (dnes Federální statistický úřad ČSSR) v letech 1960—1961 na panelovém souboru zpravodajských domácností statistiky rodinných účtů. Analýza získaných údajů se stala základem pro většinu publikací v tomto období a výrazně ovlivnila i přípravu zkracování pracovní doby a přechod na pětidenní pracovní týden. Druhé celostátní šetření Federálního statistického úřadu proběhlo v roce 1967 s poněkud jinou metodikou, která do určité míry snižuje celkovou komparabilitu výsledků z obou šetření.(5)

(4) Koncepce padesátých let se rozvíjela nejenom v protikladu ke koncepcím buržoazní sociologie, ale do určité míry i k představám pokrokově orientované české literární a umělecké avantgardy, která ve dvacátých letech spojovala (v hnutí Devětsilu) rozvoj volného času příliš jednostranně s rozvojem moderních forem technizované zábavy a hromadných sdělovacích prostředků. Síla lidové tradice (ať již v sociálním či estetickém smyslu) byla avantgardou doceněna v třicátých a čtyřicátých letech, kdy v analýzách Mukařovského a Václavka byla objevena značná schopnost tradičních forem lidové kultury reagovat na nové sociální obsahy a vztahy a vyjadřovat je pomocí tradičních forem, ať již uměleckých či zakotvených v chování.

(5) Šetření na souboru nezemědělských domácností proběhlo na podzim 1960. v zemědělských domácnostech v únoru a srpnu 1961. Výzkumu se zúčastnily domácnosti, jejichž základem je úplné manželství, a v nich osoby starší 15 let. V roce 1967 byly rovněž zkoumány domácnosti z panelu rodinných účtů, každý zkoumaný však vyplňoval v roce dotazník dvakrát, na rozdíl od šetření z roku 1960—1961, kdy byl získán časový záznam z osmi dnů. Pro úplnost poznamenejme, že poslední dosud realizované šetření časových rozpočtů z roku 1979—1980, které dosud není statisticky a sociologicky vyhodnoceno, založené na náhodném výběru domácností, podchycovalo prostřednictvím jednodenního záznamu (rozloženého náhodně na období celého roku) populaci ve věku mezi 15—69 roky.

Věcně toto zkoumání zachytilo experimentální postupný přechod na pěti-denní pracovní týden a umožnilo hrubý orientační odhad změn ve struktuře časového fondu. Časové rozpočty získané v roce 1960 a 1967 byly interpretačně využívány zhruba do poloviny sedmdesátých let [Linhart—Vítečková 1976; Zich 1977], kdy však již byly překonány reálným vývojem.

Kromě celostátních výzkumů časových rozpočtů bylo ve druhé polovině šedesátých let uskutečněno i několik dalších šetření na specifických skupinách populace, zejména v městských lokalitách [Filipcová a kol. 1968; 1974], na venkovské populaci [Fábry 1970; 1971; 1971; Hillová 1966] a v armádě [Rychtařík 1968]. Řada změn v časových rozpočtech byla dále sledována nárazově a prostřednictvím různých metodik zejména v Československém rozhlasu, ve vazbě na změny ve sledování různých rozhlasových a televizních pořadů [Kadlecová 1969]. Komparabilita těchto výzkumů je však z řady důvodů poměrně malá, ať již pro rozdíly v záznamové technice, ve zvolených podsouborech, v použité klasifikaci aktivit či kvantitativním zpracování a formách prezentace. Trvalejší význam má především *výzkum v Olomouci*, jímž se Československo zapojilo do mezinárodního komparativního výzkumu organizovaného UNESCO pod vedením A. Szalai a dále výzkum *Volný čas Ostrava*, zpracovaný pod vedením B. Filipcové, který výrazně přispěl k reorientaci zkoumání volného času ve smyslu prohloubení jeho vazeb ke způsobu života a kultuře [Filipcová a kol. 1974].

Technika časových rozpočtů byla po roce 1969 používána velice sporadicky, a to nejenom vzhledem k technické náročnosti, ale především vzhledem k řadě konceptuálních problémů; rozhodující vliv zde sehrál přesun od deskriptivního uchopení problému k jeho analýze a zvýraznění zájmů o kategorii způsob života, vyžadující integraci volného času do této obecnější sociologické kategorie i vypracování odpovídajícího výzkumného instrumentáře. Po roce 1970 byly tyto otázky řešeny v pracích Filipcové a Filipce [1976], a to s přihlédnutím k výsledkům mezinárodního srovnávacího výzkumu časových rozpočtů. Poznávací možnosti a meze této techniky byly dále zhodnoceny v řadě článků J. Vítečkovou [1979]. Pokus o revitalizaci techniky časových rozpočtů a její zapojení do konceptu výzkumu způsobu života byl realizován Vítečkovou [1980] na panelu zpravodajských domácností rodinných účtů v Praze. (6)

Teoreticky byla problematika volného času v šedesátých letech sledována především ze dvou základních aspektů, které pochopitelně byly navzájem úzce propojeny. První z nich byl organicky spjat s humanistickými cíli socialistické společnosti a spojoval volný čas především s vytvářením podmínek a předpokladů pro všestranný rozvoj osobnosti, pro zintenzívnění kultivace jedince a tvorby nových náročnějších potřeb, přičemž se poněkud optimisticky předpokládalo, že tento proces se pozitivně promítne i do ekonomického rozvoje. V návaznosti na Marxovy myšlenky o disponibilním času se předpokládalo, že radikální snížení pracovní doby promění „čas k dispozici člověku v nejvýraznější položku v lidském životě“, učiní „z doby volna rodiště nových sil člověka a společnosti“ a bude znamenat „výrazný převrat v hranicích možností a nutností lidského života vůbec“ [Richta a kol. 1966 : 100]. Ve vyšším stupni kultivace tvůrčích sil a talentů pracujících za socialismu byla

(6) Výzkum časových rozpočtů Pražanů uskutečnil ÚFS ČSAV ve spolupráci s městskou správou Českého statistického úřadu v Praze na jaře 1976. Zúčastnilo se ho 503 domácností zahrnujících 1101 respondentů starších 15 let. Celá domácnost byla známena po dobu 1 týdne všechny své činnosti. Výzkum byl realizován podle metodiky, která maximálně přihlížela k dosavadním zahraničním zkušenostem. Knižní publikace se připravuje.

pak shledávána „odlišnost vědeckotechnické revoluce za socialismu“ i možnost „převzít strategickou iniciativu v soutěži socialismu s kapitalismem“ [Richta a kol. 1966 : 91—92].

Toto nové hledisko bylo ovšem v některých studiích a zejména časopiseckých článcích přeceňováno a absolutizováno. V rozvoji volného času, kultury a her byl hledán antipod konzumního přístupu k životu; systematicky byly přeceňovány kreativní, satisfakční a kataraktické prvky, které jako by byly obsaženy automaticky v prostém faktu volného času a jeho růstu. Volný čas a umění byly v některých představách často nadány až magickou schopností kompenzovat problémy pracovního procesu, některé negativní důsledky tradiční a nepřekonané dělby práce, a omezovat význam objektivních materiálních zájmů pracujících spojených s rozvojem hmotné životní úrovně a automaticky posilovat význam duchovní kultury v každodenním životě. Další vývoj v podstatě jednoznačně prokázal značnou zjednodušenost těchto úvah. Jejich nepodloženost byla ostatně již v této době sociologicky orientovaným badatelům zřejmá [Richta 1966 : 96; Filípcová 1968 : 111].

Druhý proud výzkumu volného času byl do značné míry ekonomicky orientován. Volný čas byl chápán jako určitý produkt, který musí společnost „vyprodukovat“ tak, jako každý jiný výrobek [Červinka 1966]. Značnou pozornost proto věnovali problematice služeb, zkracování pracovní doby, tzv. průmyslu volného času. Bez ohledu na dílčí odlišnosti očekávali sociologové od zkrácení pracovní doby, kterou pokládali za prvořadý zdroj rozšíření objemu volného času, růst zájmu o vzdělání, zvýšení politické a společenské angažovanosti, zmenšení životního shonu a napjatosti časových režimů, zejména žen, zastavení stagnace v zájmově umělecké činnosti i zvýšení zájmu o náročnější formy kulturního a sportovního života vůbec. V klíčových studiích věnovaných tomuto problému [Červinka 1962; 1966; Šimon 1964] se však především předpokládalo, že aktivity pracujících, vyvolaná rozšířením fondu mimopracovní doby, se *pozitivně* promítne do pracovní sféry: zvýší se směnnost, intenzita a produktivita pracovního procesu, *zmenší* se náklady výroby, *zvýší* se *angažovanost pracujících při řešení pracovních úkolů*.

Sociologické sondy, které byly v souvislosti se zkracováním pracovní doby realizovány na přelomu šedesátých a sedmdesátých let v různých oblastech průmyslu (zejména na Hradecku a Ostravsku), však ukázaly, že očekávání spojená se zkrácením pracovní doby byla příliš optimistická. Převážná část uvolněného časového fondu byla využita odlišně od původního očekávání: ke zvýšení životního standardu pracujících, k upevnění hygienických i úklidových norem v domácnostech, k rozmachu cestování, chalupaření a chataření (zejména v městských lokalitách) a především ke sledování hromadných sdělovacích prostředků, zvláště pak televize. (7)

I když po zkrácení pracovní doby a úpravě týdenního pracovního režimu nepopiratelně došlo k zintenzívnění kulturních zájmů pracujících, neprojevil se tento jistě pozitivní fakt bezprostředně ve společenském a hospodářském procesu. Naopak v řadě případů právě rozšíření sféry volného, či lépe řečeno mimopracovního času vytvářelo tlak na další pokles směnnosti a nevyužívání pracovní doby.

* * *

Konfrontace záměrů a výsledků zkrácení a úprav pracovní doby na konci šedesátých let vyvolala řadu teoreticko-metodologických otázek. Tradiční postupy sociologie volného času se zdály být ve svých možnostech tvářít v tvář

(7) Podrobněji viz [Linhart-Vítečková 1976].

reálným procesům vyčerpány. Vnucovala se otázka, zda lze vůbec chápat volný čas jako relativně autonomní systém (respektive subsystém), který má vlastní vnitřní zdroje rozvoje a v důsledku toho je schopen aktivně působit na jiné sociální procesy.

Řada výzkumných výsledků a jejich interpretace podpořila spíše hypotézu, že způsob využívání volného času je více či méně zprostředkovaně determinován dalšími aktivitami — a to nejen pracovními, společensko-politickými, ale i takovými, které jsou spojeny s reprodukcí podmínek života. Nabízelo se východisko — zkoumat aktivity volného času jako součást celého systému aktivit, jejichž prostřednictvím člověk v daných a měnících se objektivních podmínkách utváří svůj život, tedy zkoumat volný čas jako součást životního způsobu. Tato optika dominuje ve výzkumech sedmdesátých let na úrovni teoretického [Zich 1978; Filipcová—Filipec 1976] i empirického bádání [Vítečková 1978; Linhart 1981; Havlík a kol. 1980; Tomášek—Valná 1974].(8)

V současné době je takto koncipována série empirických sond v různých sociálních prostředích s cílem identifikovat reálné typy životního způsobu a v tomto kontextu i různorodé způsoby využívání volného času [Filipcová—Linhart 1979]. Jde přitom nejenom o zachycení daného stavu, ale i jeho vysvětlení a odkrytí vývojových možností, mechanismů i některých bariér.

Je ještě poměrně brzy zhodnotit přednosti tohoto přístupu k volnému času. Nicméně si můžeme již dnes položit otázku, v čem spočívají jeho specifika a jak ovlivňují řešení některých teoretických problémů sociologie volného času. Předmětem zkoumání je v této optice celek lidských aktivit, klade se otázka jeho vzniku a vývoje, struktury a funkcí. Některé tradiční problémy, například vztah práce a volného času, se pak jeví poněkud jinak: Prezentační tohoto vztahu v antinomické podobě ztrácí smysl. Činnosti pracovní i činnosti volného času jsou různé druhy aktivit, jež v uvedeném celku plní různé funkce v reprodukci (rozšířené reprodukci) lidského života. Jsou to endogenní proměnné, mezi nimiž v rámci hierarchické struktury celku existují určité vztahy. Jejich postižení především prostřednictvím produktů činností a jejich funkcí umožňuje pochopení celku a částí. Na tomto základě je pak možno nejen popisovat tendence, ale identifikovat také rozpory, které jsou v nich obsaženy, určit příčiny (nejen vnější, ale i vnitřní), které je uvádějí v život.

Zapojení problematiky volného času do celku způsobu života umožňuje lépe vyjádřit i vztah volného času k vnějšímu „prostředí“, především ke kategorii podmínek rozvoje volného času a optimalizuje též předpoklady konstrukce systému kritérií, jež umožňují hodnotit reálný pohyb na makroúrovni (tedy na úrovni společenského systému), i na mikroúrovni (na úrovni osobnosti),

-
- (8) Životní způsob je nejčastěji definován jako komplex činností, jejichž prostřednictvím lidé uspokojují a utvářejí své potřeby, vztahů, které v tomto koloběhu činností a potřeb vznikají, jakož i s nimi spjatých hodnot, norem a idejí. Tento komplex je determinován charakterem společensko-ekonomického řádu a sociálně ekonomickým postavením společenských tříd a skupin; ve vztahu k němu pak nabývá různých funkcí a významů [Filipcová—Filipec 1976]. Způsob života se rozpadá do tří základních okruhů činnosti a potřeb, spojených vzájemnými vztahy:
- a) činnosti, jimiž se člověk účastní společenského reprodukčního procesu a vytváří jednak zprostředkovatelné předpoklady uspokojování svých potřeb, jednak některé z nich uspokojuje bezprostředně;
 - b) činnosti spojené s reprodukcí biosociální stránky života, v nichž člověk uspokojuje bezprostředně okruh elementárních potřeb, silně vázaných především na spotřebu hmotných statků;
 - c) činnosti spojené s reprodukcí sociokulturní stránky života, v nichž člověk uspokojuje bezprostředně okruh vyšších, sekundárních potřeb, silně vázaných na spotřebu služeb a kulturních hodnot.

což má bezprostřední dopad pro prognostickou i expertizní činnost v této oblasti.

Vedle tohoto hlavního proudu jsou dále realizovány různé dílčí výzkumy, zaměřené například na hlubší postižení kulturních vzorů, které ovlivňují strukturu činností volného času, na identifikaci trendů kulturních potřeb(9) na vkus a zájmy publika masových sdělovacích prostředků (zejména televize) atd.

Systematická pozornost je též věnována sociologické a kulturologické analýze jednotlivých institucí volného času. Populární hudbou se zabýval z tohoto hlediska Dorůžka [1978], sportem Bárta a kol. [1980] a Olivová [1980].

Dílčích poznatků, zejména pokud jde o rekreaci v městských lokalitách a příměstských zónách, bylo dosaženo na pomezí sociologie volného času, města a bydlení zejména v pracích Todlové, Maršálkové, Librové, Musila, Linhart, Matějů a Rendlové a v řadě monografií Výzkumného ústavu cestovního ruchu v Bratislavě. Současně je třeba říci, že některé oblasti problematiky zůstávají zatím téměř zcela stranou pozornosti — například některé obory pedagogiky volného času.

V současné době existuje řada témat, na něž je přednostně upřena pozornost badatelů v oblasti volného času.

Je to především otázka typologie využívání volného času, kterou nelze řešit bez začlenění do širšího kontextu typologie způsobu života. I když určitých výsledků zde bylo již dosaženo, existuje řada problémů, na něž dosud nejsme schopni podat uspokojivou odpověď. Jde například o překonání statičnosti a průřezovosti typologie volného času, která zatím nereflektuje ani změny ve využívání volného času v průběhu lidského života, ani změny vyvolané pohybem na makrosociální úrovni.

Druhý okruh problémů je spjat s analýzou obsahů a sociálních funkcí aktivit volného času. Apriorismus byl sice v této souvislosti již mnohokrát odmítnut, avšak jejich skutečná empirická analýza není patrně možná bez detailního monografického zkoumání jednotlivých druhů aktivit a jejich místa v celkovém způsobu života. Zatím takovou podrobnější analýzou disponujeme pouze u několika aktivit, například sportovních [Gabal—Rak 1981], [Bárta a kol. 1980], automobilismu [Pavlíček 1979], některých zájmově uměleckých činností [Matějů—Linhart a kol. 1983].

Výsledky těchto dílčích analýz vedou k další otázce, co je vlastně obsahem a funkcí lidských aktivit a jak je zkoumat.

V nejobecnějším slova smyslu je obsah aktivit určen prostřednictvím potřeb a zájmů, k jejichž uspokojení aktivity (včetně svých produktů) slouží. Samo uspokojení je zároveň momentem dalšího vyvolávání či utváření potřeby, je pak funkcí aktivit. Metodologický problém, který je třeba prověřit a řešit na základě výsledků empirických zkoumání, je možno formulovat takto: chceme-li zkoumat obsahy a funkce aktivit, je otázkou, jak z hlediska cíle optimálně vymežit předmět výzkumu? Má se výzkum koncentrovat na analýzu jednotlivých aktivit či skupin aktivit (jednotlivé druhy) či je možno tento problém řešit jen na základě poznání celého systému aktivit realizovaných jednotlivcem či skupinou? Na tyto otázky zatím neznáme přiměřenou odpověď. Někter-

(9) Řada výzkumů realizovaných Ústavem pro výzkum kultury je věnována především analýze jednotlivých kulturních činností, například četbě, dramatickému umění, návštěvnosti kin, kulturní výchově, zájmově umělecké činnosti a úrovni kulturního života různých složek populace, zejména mládeže. Problematiky vzorů způsobu života se výrazně dotýkal výzkum zpěváků pop music. Pro pochopení dynamiky některých stránek volného času, kultury i způsobu života má svůj význam i v roce 1980 dokončená monografie kulturního života v Dolní Rovni, která využívá možnosti komparace s výzkumem realizovaným v roce 1939 K. Gallou.

ré analýzy však ukázaly [Linhart 1980], že řada činností je vykonávána v kontextu různých typů využívání volného času (definovaných právě strukturou realizovaných aktivit), což umožňuje formulovat hypotézu, že tatáž činnost nemusí plnit v těchto odlišných kontextech shodné funkce.

Třetí okruh problémů, který postupně vyvolává stále více zájmu, se týká postavení volného času v životě malých kolektivů, rodiny a lokalit. Zde se zatím pozornost soustředila především na analýzu úlohy volného času (aktivit i institucí) v životě malých lokalit. Bylo realizováno několik výzkumů postihujících tuto problematiku v rámci malých měst [Linhart—Matějů 1976], městských čtvrtí [Matějů a kol. 1981] nebo vesnických sídel [Katriak 1981]. Výsledky však dosud nebyly syntetizovány a zejména úloha institucí volného času (například klubů, specializovaných kulturně výchovných zařízení a zájmových společenských organizací) je postižena často velmi zjednodušeně, jen pomocí oficiálních statistik a dokumentů. Zkušenosti z detailních výzkumů [Matějů—Linhart a kol. 1983] pak naznačují, že je třeba tyto postupy konfrontovat se závěry získanými jinými, v první řadě kvalitativními postupy. I když validita místních statistik a výkazů je poměrně vysoká a z hlediska různých územních celků kvalitativně vyrovnaná, neumožňuje dostatečně analyzovat mechanismy integrující volný čas do života komunity a posilující skupinovou kohezi.

Analýza vztahů volného času, rodiny a malých kolektivů se teprve v poslední době dostává více do popředí, i když jejich teoretický i praktický význam pochopitelně ani dříve neunikl pozornosti. Statistická analýza rozdílů ve využívání volného času v různých typech rodin tvořila sice standardní úlohu kvantitativní analýzy časových rozpočtů, avšak pohled na problematiku vztahu mezi rodinou a volným časem „zevnitř“, tedy z hlediska toho, jak se uvnitř rodiny nejen volný čas „konzumuje“, ale též vytváří a diferencovaně rozděluje mezi jednotlivé členy rodiny, je řešena teprve v poslední době. Výsledky jsou sice zatím spíše diskusní povahy, podněcují však některé hypotézy o životním stylu rodiny, který není identický s životním stylem jednotlivců a utváří se v konfrontaci životních stylů partnerů. Výsledkem zde může být (vyjádřeno v krajních polohách) buď integrovaný životní styl jako nová kvalita, která je nejspíše nástrojem fixace partnerského vztahu, či na druhé straně uchování autonomních životních stylů, což může být jedním ze zdrojů (nebo alespoň projevem) rozpadu rodinné koheze.

Konečně poslední problémový okruh, na nějž se intenzivně zaměřují českoslovenští sociologové volného času, je spjat s problematikou vazby mezi volným časem a životní úrovní. Zde se ukazuje názorně, že dosud nebyly vyčerpány ani všechny možnosti kvantitativních postupů. Jedním z aktuálních úkolů, technicky realizovatelných, je například propojení studia časových rozpočtů a statistiky rodinných účtů.

Marxistická sociologie volného času usiluje nejen o popis a vysvětlení společenských procesů, ale o jejich aktivní ovlivňování. V této souvislosti nabývá na významu zkoumání mechanismů tvorby a využívání volného času, jež by mělo přispět k celkovému zkvalitnění politiky v této sféře.

II. Vývoj pracovní, mimopracovní doby a volného času v ČSSR

Ve vývoji mimopracovní doby a volného času v Československu lze nalézt řadu rysů shodných s vývojem v ostatních vyspělých zemích i celou řadu odlišností typických nejenom pro Československo, ale i pro některé další evropské socialistické země. Mezi shodné tendence patří zejména:

1. Postupné zkracování pracovní doby v týdenním, ročním či životním cyklu a na ně návazný růst mimopracovní doby.

2. Restrukturace mimopracovní doby ve prospěch zvýšení podílu volného času.

V socialistických zemích se však, v porovnání s vyspělými kapitalistickými zeměmi, projevují některé charakteristické odlišnosti a specifika, k nimž patří zejména stupeň demokratičnosti těchto procesů, univerzálnost, s níž se promítají legislativní úpravy do života pracujících, záměrné a dlouhodobě koncipované vyrovnávání základních třídních rozdílů ve sféře práce a pracovních režimů i ve struktuře mimopracovní doby.

Shrme-li poznatky získané z řady empirických výzkumů v posledním desetiletí, můžeme konstatovat několik základních vývojových tendencí.

Množství volného času se postupně rozšiřuje, i když tento pohyb není lineární, a období významnějšího růstu se střídají s obdobími stabilizace délky volného času. Délka vzdělanostní přípravy se prodlužuje.(10) Vzhledem k tomu, že mladá generace není zapojována významněji do domácích prací, množství jejího volného času je značně vysoké. Vymezení věkové hranice pro odchod do důchodu je v Československu jedno z nejnižších na světě a nebude se pravděpodobně dále snižovat.(11) Praxe potvrzuje, že další ekonomická aktivita v poproduktivním věku je subjektivně i společensky možná a potřebná; pracující důchodci, jejichž počet roste, představují stále vítaný doplňkový zdroj pracovních sil.

V ročním rozměru se délka pracovního času nezměnila od zavedení pětidenního pracovního týdne v roce 1968. Nedořešeným problémem zůstává prodloužení dovolených částí mladých pracovníků zaměstnaných méně než pět let, která dosud trvá pouze 14 dní. Týdenní základní zákonná délka pracovní doby je 42,5 hodiny (s úlevami ve vícesměnných a některých dalších provozech), přičemž v organizaci práce převažují výrazně jednosměnné provozy s pravidelným dvoudenním víkendem. Zkracování zákonné pracovní doby výrazně ovlivnilo i reálnou délku pracovního času zjišťovanou časovými rozpočty.(12)

Protože se současně snižuje i objem domácích prací a ostatních forem dodatečné práce u zaměstnaných žen (u mužů je objem dodatečné práce relativně stabilní, spíše s náznaky nárůstu), celkový společenský objem mimopracovního času se rozšiřuje.

Problémem nicméně zůstává značná celková pracovní zátěž ve všední den (vyplývající nejen z délky pracovní doby, ale i poměrně velkého pracovního zatížení domácími pracemi), která snižuje možnosti volby aktivit volného času a přesunem řady činností spjatých s péčí o domácnost (praní, údržba domu, bytu, chaty či chalupy) do víkendových dní ovlivňuje i jejich využívání. Volný čas ve všední den se vyznačuje rozdrobeností a je situován u většiny osob středního věku do relativně pozdních večerních hodin, kdy možnosti jeho aktivního využívání jsou poměrně malé. Tomu odpovídá i struktura činnosti: jde především o aktivity, které lze realizovat doma (četba, sledování hromadných sdělovacích prostředků, návštěvy apod.) [Vítečková 1980].

(10) V současné době se prodlužuje povinná délka školního vzdělání do šestnácti let, zhruba 95 % populačního ročníku nevstupuje do pracovního procesu dříve než v sedmnácti letech.

(11) Muži získávají právo na důchod v 60 letech, ženy v 53–57 letech podle počtu vychovávaných dětí.

(12) V roce 1979/1980 činila průměrná délka placené práce, včetně přesčasů a vedlejších zaměstnání, u dělníků a zaměstnanců 46,1 hodiny, u družstevníků 48,2 hodiny, u dělnic 41,3, u zaměstnankyň 42,0 a u družstevnic 39,5 hodiny týdně.

Způsoby trávení volného času se navzájem odlišují mírou jednostrannosti či mnohostrannosti a preferencí různých skupin životních aktivit. Na základě výsledků několika výzkumů byla v ČSSR empiricky zkonstruována typologie [Linhart 1980], zahrnující kromě dvou mnohostranných typů, lišících se navzájem akcentem na veřejně politické aktivity a na náročné kulturní aktivity, osm jednostranných až silně redukovaných typů využívání volného času. Bylo identifikováno pět obsahově odlišných jednostranných typů, jejichž dominantami jsou veřejně politická činnost, kulturní aktivity, sport a zábava, různá hobby, a konečně sledování masových komunikačních prostředků. Zbývající tři typy jsou charakteristické značnou redukcí aktivit volného času, který je téměř úplně pohlcen péčí o domácnost, prací v domácím hospodářství či typickými víkendovými zájmovými pracemi na chalupě a na zahradě.

Tyto typy byly sice identifikovány na městské populaci, jejich výskyt však byl ověřen i na výsledcích celostátního reprezentativního šetření [Mikrocensus 1979]. Výzkumy potvrzují, že oba krajní typy mají v populaci menšinové zastoupení. Oba mnohostranné typy reprezentují například v Praze zhruba 26 % populace, silně redukované typy 16 %. V dosavadních způsobech trávení volného času zatím výrazněji převažují typy jednostranné. V rozhodujících složkách populace má však atraktivitu typ mnohostranný, jehož výskyt se váže na výkon obsahově náročnější práce, na nadprůměrné pracovní výsledky, aktivní zapojení do veřejného a politického života [Filipcová a kol. 1974; Linhart 1980]. Rozšiřování tohoto aktivního, mnohostranného typu trávení volného času představuje dlouhodobý společenský proces, jehož předpoklady a stimuly jsou hluboce zakotveny v dynamice práce, vzdělání a životní úrovni, přičemž podstatnou složkou tohoto procesu je rozvoj institucionální základny volného času a výchova k jeho racionálnímu mnohostrannému využívání.

Z hlediska rozložení volného času je uplynulé období charakterizováno relativním zvýšením významu vícedenních bloků pracovního volna — víkendů, svátků a dovolených. V této oblasti také došlo k nejnápadnějším změnám. Do fáze rychlé akcelerace se dostal proces vybavování domácností, zejména městských, objekty druhého bydlení⁽¹³⁾ určenými pro víkendovou i prázdninovou rekreaci, značně se rozšířily dříve exkluzivní formy trávení dovolených: zájezdy na hory, zahraniční turistika, lyžování a rekreační pobyty u moře.⁽¹⁴⁾

Přestože jsou vícedenní bloky volných dní zatíženy jednak přesunem aktivit, na něž nezbyvá čas v průběhu týdne, jednak novými pracovními aktivitami spojenými s výstavbou a údržbou objektů a obhospodařováním disponibilní půdy, zůstávají pro současné i nejbližší období prostorem, v němž se kumulují inovace v oblasti volného času. Postupně zde vznikají a rozšiřují se nové, žádoucí vzory aktivního trávení volného času, s vyšším podílem rekreačního sportu a kulturně poznávacích prvků. Rozšiřuje se i společenská institucionální základna pro tyto aktivity, i když zdaleka ne dostatečným tempem.⁽¹⁵⁾

Způsob využití každodenního volného času se přes mnohé pozitivní změny zejména v jeho hmotných podmínkách mění relativně pomalu. Jak potvrzuje poslední šetření časového fondu (1979/1980), v průměrných časových rozpotech se odráží vysoká setrvačnost životních návyků, preference těch forem využívání volného času, které nevyžadují vynaložení větší fyzické či psychické

(13) Například v Praze mají možnost využívat rekreačního objektu, ať již podnikového či individuálního, tři čtvrtiny obyvatel [Havlík a kol. 1980].

(14) V roce 1970 ztrávil celou či část dovolené v zahraničí 26 % československých občanů.

(15) V roce 1979/1980 se délka volného času v pracovních dnech u zaměstnaných mužů pohybovala kolem 3,6 hodin, u žen činila zhruba 2,5 hodin.

ké námahy. Nadále přetrvává silná orientace na aktivity vykonávané uvnitř bytu. Tato tendence je do určité míry v rozporu s nepoměrně rychlejším tempem zkvalitňování podmínek pro aktivní využívání volného času a rozvojem zařízení pro volný čas. Pozitivním rysem je omezený výskyt patologických forem využívání volného času, zejména spjatých s narkomanií, profesionální prostitucí, hazardními hrami i bezduchým ubíjením volného času, čímž je do značné míry podváznán i rozvoj kriminality a tzv. subkultur násilí.

Největší část volného času věnují českoslovenští občané poslechu televize. (16) Selektivita poslechovosti roste s vyšším vzděláním, délka poslechu klesá u mladých lidí v důsledku vyšší oblíbenosti aktivit vykonávaných mimo domov a naopak roste u ekonomicky neaktivních důchodců. Vzhledem k poměrně vysoké informační a kulturně estetické úrovni televizní dramaturgie nelze silnou dominanci televize jen problematizovat, nelze ji však pokládat ani za optimální řešení.

Přes dynamický rozvoj institucionální sítě kulturního života, přes vysoké cenové dotace, které eliminují hmotnou úroveň jako reálnou překážku kulturní participace, i přes organizační opatření v distribuci, která zajišťují zpřístupnění všech forem šíření kulturních hodnot co nejširšímu okruhu zájemců, průměrná frekvence účasti na některých náročnějších kulturních aktivitách roste jen zvolna.

Obdobně stabilizován je i počet osob zabývajících se zájmově uměleckými aktivitami.

Dosud poměrně úzký a věkově omezený je okruh aktivních sportovců a osob věnujících se systematicky upevňování své fyzické kondice. Potřeba fyzického pohybu a tvořivosti je v současné době uspokojována do značné míry orientací na zájmové manuální a technické aktivity, ať již jde o zahrádkaření, technické hobby či ženské ruční práce.

Obecněji pravděpodobně platí, že k nápadně rychlým změnám ve struktuře aktivit dochází spíše ojediněle, a to tam, kde vzniká optimální souběh společenských podmínek, možností i atraktivních vzorů. V šedesátých letech se takovou dynamickou změnou stalo masové rozšíření televize a nových forem trávení dovolených domácí a zahraniční turistikou. V sedmdesátých letech se inovační proces soustředil na způsob trávení víkendů v souvislosti s rozšiřováním druhého bydlení. Osmdesátá léta by podle určitých náznaků mohla být obdobím výrazného zvýšení zájmu o aktivní sport, tělesnou kulturu a fyzickou kondici; zde je dosud určitou překážkou málo rozvinutá institucionální základna.

Základní charakteristikou sféry volného času z hlediska její sociální diferenciace je postupné vyrovnávání rozdílů v podmínkách, které pro volný čas vytvářejí společenské procesy a mechanismy.

V sociálně třídní dimenzi se tento proces nejvýrazněji projevil ve vývoji společenského postavení a způsobu života družstevních rolníků. Rychlé zkracování pracovní zátěže, růst příjmů a celkové hmotné i kulturní úrovně života, zvyšování kultury bydlení a rozvoj infrastruktury vesnických sídel, spolu s hustotou osídlení a hustotou sítě hromadné dopravy znamenaly podstatné sblížení podmínek života ve městě a na venkově.

Stejně markantní vyrovnávací proces nastal i v sociálně územní dimenzi, kde byla — v důsledku regionálně usměrňované industrializace — překonána zaostalost některých územních oblastí. Součástí tohoto procesu bylo i překonání diferencí v životních podmínkách obou našich národů.

(16) Průměrná délka poslechu televize dosáhla u zaměstnaných mužů 12,8 hodin, u žen 9,9 hodin týdně.

Skutečnost, že všechny makrospolečenské procesy, které ovlivňují vývoj podmínek života lidí, mají silný homogenizační efekt, se ve sféře volného času projevuje relativním zvýšením významu kulturně sociálních a biosociálních činitelů subjektivní povahy, v první řadě věku a s ním spojených změn v životním cyklu. Rozdíly mezi množstvím volného času a způsobem jeho trávení u mládeže a dospělých ženatých a vdaných osob, zejména pokud pečují o nezletilé děti, se dosud spíše prohlubují. Mladá generace je sice nositelem aktivnějších, dynamičtějších, zčásti i mnohostrannějších vzorů trávení volného času, jen malou část získaných návyků však je schopna realizovat v době po uzavření manželství a plném zapojení do pracovního rytmu. Již v okamžiku uzavření sňatku, tedy před narozením dítěte, se začínají v jejich způsobu využívání volného času projevovat typické momenty „způsobu života střední generace“, charakteristické určitou jednostranností spektra aktivit, redukcí sociálních kontaktů apod.

Význam vzorů volného času se projevuje i ve využívání individuální vybavenosti předměty pro volný čas, jejíž úroveň (a poněkud více její zaměřenost) jen velmi volně koreluje s typickými a diferencovanými styly využívání volného času.

Nejúčinnějším nástrojem překonávání negativních stránek volného času je zatím vzdělávání. Vzdělání, zejména vysokoškolské (ovšem ve spojení s určitým socioprofesionálním zařazením), je také nejvýraznějším faktorem diferenciací obsahu a úrovně využívání volného času, úrovně vkusu i akceptovaných kulturních hodnot. Trvalý proces zvyšování vzdělanosti populace, přestože s ním jsou spojeny některé ekonomické problémy, je do jisté míry jednou ze záruk dalšího prohlubování žádoucích kvalitativních změn směřujících k posílení mnohostrannosti ve využívání volného času a jeho obohacení.

Význam vzdělání samozřejmě nelze absolutizovat, neboť nemůže nahradit nedostatky v objektivních podmínkách ani likvidaci sociálně třídních bariér, bránících plnému a smysluplnému rozvoji volného času. Tam, kde jsou již podmínky vytvořeny a bariéry odstraněny, vytváří se široké pole právě pro uplatnění kultivující funkce vzdělání, včetně mimoškolního a zaměřeného nikoliv úzce profesně, ale na výchovu pro život.

Naproti tomu úloha příjmu a kumulované životní úrovně je dnes silně redukována, a to nejen z toho důvodu, že ČSSR je, pokud jde o úroveň diferenciací příjmů, jednou z nejvíce nivelizovaných zemí na světě. Jde i o to, že v našich podmínkách není volný čas jenom prostou funkcí majetku, ale naopak, právě charakter aktivit vykonávaných v mimopracovní době představuje do určité míry i zdroj příjmů (výrazně například zahrádkaření, v menší míře však i některé typické volnočasové aktivity, například akvaristika, filatelie apod.). Růst příjmů ostatně neovlivňuje využívání volného času bezprostředně, ale teprve tehdy, když dosáhne takové úrovně, že dezintegruje zažitý způsob vytváření životní úrovně rodiny a otevře prostor pro osvojení náročnějších potřeb, mezi nimiž aktivizace ve volném čase sehrává významnou roli.

Zkvalitňování využívání volného času proto představuje velmi komplikovaný problém, jehož efektivní řešení vyžaduje komplexní přístup zahrnující intervence do celého komplexu reprodukce lidského života, počínaje intervencemi do oblasti práce a vzdělávání a konče aktivním formováním vzorů pro volný čas.

Literatura

- Bárta, M.: *Zpráva o výsledcích výzkumu volejbalu*. Praha, Technosport 1980.
- Bezouška, J. — Vytlačil, J.: *Šetření a využívání času obyvatelstva*. Demografie 1962, č. 2.
- Bitterman, M.: *Zkrácená pracovní doba, její obtíže a výhody*. Praha, Čas 1934.
- Bláha, I. A.: *Sociologie*. Praha, Academia 1968.
- Cejp, M.: *Postoje české veřejnosti k hodnotě, funkci a náplni volného času*. Praha, Ústav pro výzkum kultury 1974.
- Červinka, A.: *Volný čas a pracovní den*. Nová mysl 1962, č. 11.
- Červinka, A.: *Práce a volný čas*. Praha, Práce 1966.
- Dorůžka, L.: *Populární hudba. Přemysl, obchod, umění*. Bratislava, Opus 1978.
- Erdély, E.: *Bata, švec, který dobyl svět*. Praha, Novina 1932.
- Fábry, V.: *Volný čas a aktivita městského člověka*. Bratislava, VÚ KVM 1972.
- Filipcová, B.: *Člověk, práce, volný čas*. Praha, Svoboda 1966.
- Filipcová, B.: *Société, loisir, développement de la personnalité*. Society and Leisure 1978, No. 2.
- Filipcová, B.: *Volný čas Ostrava. I—VII*. Praha, Sociologický ústav ČSAV 1970.
- Filipcová, B. a kol.: *Volný čas a kultura v průmyslovém městě*. Praha, Ústav pro kulturně výchovnou činnost 1974.
- Filipcová, B. — Filipek, J.: *Různoběžky života. Zápas o socialistický životní způsob*. Praha, Svoboda 1976.
- Filipcová, B. — Linhart, J. a kol.: *Projekt výzkumu „Sociálně třídní diferenciaci společnosti a utváření socialistického způsobu života“*. Praha, Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV 1978.
- Gabal, I. — Rak, V.: *Sport a sportovní diváctví*. Sociologický časopis 1981, č. 1.
- Galla, K.: *Sány. Příspěvek k sociologii družstevnictví*. Praha, Spolek pro povznesení venkova 1937.
- Galla, K.: *Dolní Roveň. Sociologický obraz české vesnice*. Praha, Spolek pro povznesení venkova 1939.
- Havlík, R. a kol.: *Způsob života v hl. městě Praze ve vztahu k životnímu prostředí a třídně sociální struktuře pražského obyvatelstva. Závěrečná zpráva I—III*. Praha, Ústav marxismu leninismu UK 1978—1980.
- Hepner, V. a kol.: *Průzkum postojů české veřejnosti ke knize a jejímu šíření*. Praha, Ústav pro výzkum kultury 1977.
- Hepner, V. — Maříková, I.: *Průzkum postojů české veřejnosti k populárním zpěvákům*. Praha, Ústav pro výzkum kultury 1977.
- Hokeš, E. S.: *Význam rozhlasu pro využití volných chvil dělnictva*. Sociální revue 1927.
- Hokeš, E. S.: *Rekreace a lidová výchova*. Sociální revue 1929, č. 2, 3, 4.
- Hokeš, E. S.: *Anketa o rekreaci*. Sociální revue 1930, č. 3.
- Huláková, M.: *Demokratizace kultury v ČSSR v mezinárodním srovnání*. Praha, Ústav pro výzkum kultury 1971.
- Kadlecová, Z.: *Rozhlas a volné soboty*. Praha, Československý rozhlas 1968.
- Kasalová, H.: *Veřejnost a horská rekreace*. Praha, Ústav pro výzkum kultury 1980.
- Katriak, M.: *Devičany v socialistické výstavbě*. Bratislava, Veda 1981.
- Olivová, V.: *Lidé a hry. Historická genese sportu*. Praha, Olympia 1980.
- Pavlíček, O. — Skopal, Z.: *Volný čas a automobilismus. Diference ve struktuře spotřeby mezi vlastníky a nemajiteli osobních automobilů*. Praha, Výzkumný ústav obchodu 1978.
- Pistorius, T.: *Co znamená spotřeba pro hospodářský život*. Praha, Orbis 1932.
- Preiss, J.: *Několik úvah z let 1905—1907*. Praha, Nakladatelství L. Součka 1929.
- Rekreace v Československu, její úkoly a prostředky*. Praha, bez nakladatele 1931.
- Rendlová, E.: *Rekreace a její úloha ve formování způsobu života městského obyvatelstva*. Sociologický časopis 1981, č. 2.
- Richta, R.: *Civilizace na rozcestí*. Praha, Svoboda 1966.
- Rychtařík, K.: *Volný čas za socialismu a jeho využití*. Praha, Vojenská akademie Klementa Gottwalda 1966.
- Rychtařík, K.: *Čas náš vezdejší*. Praha, Naše vojsko 1968.
- Šimon, B.: *Jak chápat zkracování pracovní doby v ČSSR*. Praha, Nakladatelství politické literatury 1964.
- Štern, E.: *Technický pokrok, pracovní doba a mzdy. Sociální řešení hospodářské krise*. Praha, Ústřední dělnické knihkupectví a nakladatelství 1934.
- Švigová, M.: *Volný čas a my*. Praha, Svobodné slovo 1967.

- Tlapák, V.: *Prázdninová péče o mládež v republice Československé v roce 1923*. Sociální revue 1924, č. 1.
- Tomášek, P. — Valná, S.: *Způsob života zaměstnaných žen v mimopracovním čase*. Bratislava, Výskumný ústav životnej úrovne 1974.
- Lapáčková, V.: *Tělovýchovné aktivity obyvatelstva ČSSR*. Praha, Technosport 1976.
- Lapáčková, V.: *Tělovýchova v životním způsobu obyvatelstva ČSSR*. Sociologický časopis 1980, č. 2.
- Linhart, J.: *Volný čas velkoměstského obyvatelstva. Příklad Prahy*. Sociologický časopis 1980, č. 5.
- Linhart, J. — Matějů, M.: *Sociologické aspekty rozvoje hl. města Prahy*. Praha, Filozofická fakulta 1976.
- Linhart, J. — Vítěčková, J.: *Vývoj pracovní, mimopracovní doby a volného času v socialistickém Československu*. Sociologický časopis 1975, č. 4.
- Linhart, J. — Vítěčková, J.: *Development of Work Time, Non Work Time and Leisure in the Socialist Czechoslovakia*. Society and Leisure 1974, No. 6.
- Machotka, O.: *K novým hodnotám a k nové struktuře společnosti*. In: A. Boháč a kol.: *Populační, hospodářský, ideový a politický dnešek*. Praha, Orbis 1937.
- Matějů, M. — Linhart, J.: *Sociokulturní analýza okresu Břeclav*. Břeclav, Okresní kulturní středisko 1983.
- Merhautová, J. — Joachimsthaler, F.: *Interpretace tělesné kultury v teoretické reflexi socialistického způsobu života*. Sociologický časopis 1980, č. 2.
- Musil, J.: *Urbanizace v socialistických zemích*. Praha, Svoboda 1977.
- Nečasová-Poubová, V.: *Školní prospěch a sociální poměry dítěte*. Sociální revue 1929, č. 4.
- Nejedlý, Z.: *Nedělní epistoly*. Praha, Státní politické nakladatelství 1949.
- Ulrich, Z.: *Sociální struktura dneška*. In: A. Boháč: *Populační hospodářský, ideový, politický dnešek*. Praha, Orbis 1937.
- Ulrich, Z. a kol.: *Soziologische Studien zur Verstädterung der Prager Umgebung*. Praha, Orbis 1938.
- Václavek, B.: *Tradice a modernost*. Výbor z díla. Praha, Odeon 1973.
- Vítěčková, J.: *Remarks on the Cognitive Possibilities and Limitations of Time Budget Techniques*. In: *Public Policy in Temporal Perspective*. Mouton, The Hague 1979.
- Vítěčková, J.: *Research Survey on the Time Budget of Prague Inhabitants*. Society and Leisure 1976, No. 5.
- Vítěčková, J.: *Research Survey on the Time Boudgets of Prague Inhibitants. Basic Information. Preparedated for the 7-th Meeting of the International Research Group on Time Budgets and Social Activities*. Sofia, 1980.
- Zich, F.: *Co s volným časem?* Praha, Pressfoto 1977.
- Zich, F.: *Co víte o současné sociologii?* Praha, Horizont 1979.

Резюме

Б. Филиппова - И. Лингарт - Я. Витечкова: Социология свободного времени в Чехословакии

В статье дается подробная характеристика трех стадий развития чешской социологии свободного времени: период до второй мировой войны, период после 1948 года (с акцентом на развитие в 60-ые годы) и период после 1970 года.

Свободное время стало предметом более интенсивного изучения в чешской буржуазной социологии в 30-ые годы. Это была не самостоятельная социология свободного времени, вопросы свободного времени изучались в связи с проблематикой сокращения рабочего времени, стремлением решить проблему безработицы, оптимизовать связи между производством и потреблением в рамках капиталистического общественного строя. Особенно в произведениях пражской социологической школы свободное время и культура анализировались во взаимосвязях с социальной структурой, стабильностью общественного строя, социального консенсуса. Некоторые авторы обращали внимание также на культурные и мировоззренческие аспекты свободного времени.

После второй мировой войны вопросы свободного времени были разработаны в контексте исследования социалистической культурной революции. В 60-ые же годы определились два подхода к свободному времени. Один из них воспринимал свободное время как определенный вид изделия, производимого обществом посредством сокращения рабочего времени, развития услуг и культуры, создания условий для более благо-

приятного использования свободного времени. Возникшее таким образом свободное время выполняет не только гуманизирующие функции по отношению к индивиду, оно в то же время положительно воздействует на производство, на экономические процессы в обществе, на всю общественную динамику. Второе течение сосредоточило свое внимание на более широких общественных взаимосвязях свободного времени, более подробно изучая влияние свободного времени на формирование человека, его потребностей и ценностных ориентаций. В 60-ые годы появились также более обширные работы по социологии свободного времени, получили развитие первые исследования, исходящие, в частности, из техники бюджетов времени.

Начиная с 80-ых годов вопросы свободного времени изучаются прежде всего с точки зрения более широкой проблематики образа жизни. Свободное время анализируется как явление, выразительно определяемое процессами, протекающими в рамках трудового процесса, формирования жизненного уровня и политической жизни. На этих проблемах, решение которых должно содействовать разработке политики свободного времени, сосредоточивается в настоящее время подавляющая часть исследований и преобладающее внимание исследователей.

Summary

B. Filipcová — J. Linhart — J. Vítečková: The Sociology of Leisure in Czechoslovakia

The paper presents a detailed characterization of three developmental stages in the Czech sociology of leisure: the period prior to World War II, the period after 1948 (here particular stress is laid on the development in the sixties), and the period following 1970.

Leisure was for the first time subjected to more intensive examination in the Czech bourgeois sociology of the thirties. There was no true sociology of leisure at that time: the issues of leisure were studied in connection with problems of shortening the working time, with efforts to solve the problem of unemployment, to optimize the production-consumption relations within the capitalist social order. Particularly in the works produced by the Prague sociological school, leisure and culture were analyzed in relation to the social structure, to the stability of the social order, to the social consensus. Some authors also paid attention to the cultural and world-view aspects of leisure.

After World War II, issues of leisure were dealt with in the context of socialist cultural-revolution research. In the sixties, two approaches to leisure could be clearly discerned. One of these conceived leisure as a certain kind of product yielded by society due to the shortening of working time, the development of services and culture, the creation of conditions for a better utilization of leisure. Leisure arisen in this way not only fulfils its humanizing function in relation to the individual but also positively affects production, intrasocial economic processes, the entire social dynamics. The second trend focussed attention to the broader social implications of leisure, examining in greater detail the effect of leisure on the formation of man, his needs and value orientations. In the sixties, rather extensive works were produced in the area of the sociology of leisure; first researches, based for the most part on the time-budget technique, were launched at that time.

Beginning with the eighties, the issues in question have mostly been studied from the aspect of broader way-of-life problems. Leisure is analyzed as a phenomenon noticeably affected by processes taking place within the working process, the formation of the living standard and political life. These problems, the solution of which should be of help in elaborating a leisure policy, have nowadays shifted to the fore of attention of a great majority of scholars and researchers.